BÁNDI ANDRÁS*

AZ ERDÉLYI BOLGÁR EVANGÉLIKUS EGYHÁZKÖZSÉGEK

Kulcsszavak: *bolgárok, lutheránusok, Erdély, egyháztörténet, asszimiláció, néprajz*

A 19. század végéig a szász egyházhoz tartoztak a magyar evangélikus egyházközségek és négy, eredetileg bolgár falu is: Bolgárcserged, Magyarcséreged, Oroszcsűr és Bongárd. Ez utóbbiak alkották Erdély egyetlen román nyelvű lutheránus közösségét, amelyet a bolgár öntudat, Szebenszék és a környező szász falvak támogattak megmaradásukban.

Az evangélikus bolgárok eredetét illetően a szakemberek véleménye megoszlik. Walter Horwath azt tartja valószínűnek, hogy a népvándorlás idején Erdély területére került szlávok leszármazottai lehettek. Ezt a feltevést alátámasztja a helységekben előforduló számos szláv eredetű hely- és személynév.¹ Albert Amlacher szerint az erdélyi bolgárok ősei valamikor 1116 és 1218 között, a Bulgáriában üldözött bogumil szekta tagjaiként menekültek Erdélybe, ahol felvették a katolikus vallást, majd a reformáció után a lutheránust.² Ion Mușlea két neves bolgár nyelvészre hivatkozva úgy véli, hogy V. István magyar király által a bizánci hadjáratáról 1263 és 1266 között idehurcolt foglyok vagy zsoldosok leszármazottjairól van szó.³

A négy község közül először Magyarcséregedet említik a források, 1302-ben, amikor Erdély püspöke átengedte a falu tizedét a gyulafehérvári káptalannak.⁴ Bolgár-

* BÁNDI András (1980), PhD, levéltáros, Romániai Evangélikus Egyház Központi Levéltára, Nagyszeben. E-mail: abandister@gmail.com.

1 Walter HORWATH: *Erloschenes Slawentum in Siebenbürgen*. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde VII(1984). 1. sz. 38–45.

2 Josef Ladislav PIČ–Adolf AMLACHER: *Die Dacischen Slaven und Csergeder Bulgaren*. (Sitzungsberichte der königlichen böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften.) Verlag der Königlichen Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, Prag, 1888. 262–263.

3 Ion MUȘLEA: *Șcheii de la Cergău și folklorul lor*. Dacoromania. Buletinul Muzeului Limbii Române V(1927–1928). 2–3.

4 A falu neve ekkor *Chergoud*, és az oklevélből arra következtethetünk, hogy a káptalanhoz tartozó papja volt. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. Von Franz ZIMMERMANN–Carl WERNER–Georg MÜLLER–Michael AUNER–Gustav GÜNDISCH–Herta GÜNDISCH–Gernot NUSSBÄCHER–Konrad G. GÜNDISCH. Hermannstadt–Buk., 1892–1991 (a továbbiakban *Urkundenbuch*). I. 224.

csergedet 1313-ban említik mint a Diódi (Gyógyi) grófok tulajdonát.⁵ Egy 1336-os határleírásban jelenik meg a Csergewd Bulgaricum megnevezés.⁶ Oroszcsőrt 1380-ban említik mint szabad községet, villa Ruthenica néven.⁷ Lakossága a 16. században többségileg bolgár volt, a szászok itt kisebbségben éltek.⁸ Bongárd eredetileg szász falu volt, erről 1429-ben tesz említést egy pápai okirat.⁹ A falu a 15. századi török hadjáratok folyamán elpusztult,¹⁰ 1494-ben már román többségűvé vált.¹¹ A 16. század folyamán bolgárok telepedtek le a faluba, és 1607-re már a szászokkal együtt jogosultak a bíróválasztásra.¹²

A továbbiakban a négy falu fennmaradt levéltári iratainak áttekintésével mutatom be, hogyan alakult e bolgár evangélikus közösségeknek a sorsa az első említésektől a 20. század közepéig.

BONGÁRD

Román lakossággal tehát először Bongárdon találkozunk, már a 15. században. Kihasználva Szeben városának Báthory Gábor általi ostromát, az itteni románok 1613-ban fakápolnát építettek, amelyet viszont a városi tanács parancsára már a következő évben lebontottak. 1693-ban már fejedelmi engedéllyel és a görög kereskedők támo-

5 Az oklevél két hasonló nevű települést említ: „terra Chergoud nobilium de Gyog [...], terra Chergoud capituli scilicet ecclesiae beati Mychaelis”. Az első Bolgárcserged lehet. Uo. 307.

6 Uo. 477.

7 *Manshercze*, a falu előjárója részt vesz egy szebenbszéki gyűlésen. *Urkundenbuch* II. 530.

8 Szebenszék 1582-ben, az oroszcsőri lakosok számára kiadott szabályzatában előírja, hogy az évente megválasztandó közigazgatási testület fele-felében szásznak, illetve bolgárnak kell lennie. Ha nincsen elegendő szász jelölt, akkor választani lehet a németül tudó bolgárok közül is. A bíró egyik évben szász, a másikban bolgár. *Statuta pro incolis ex Reißdörffel* (a továbbiakban *Statuta*), 1–2. A Román Nemzeti Levéltárak Szeben Megyei Osztálya, Nagyszeben [Serviciul Județean Sibiu al Arhivelor Naționale ale României] (a továbbiakban RNLtSz), Középkori oklevelek gyűjteménye (Colecția de documente medievale), UV 1127.

9 *Urkundenbuch* IV. 372–373.

10 Johann PLATTNER: *Aus der Umgebung des alten Hermannstadt. Das Dorf Baumgarten*. Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt 56(1929). 16876. sz. 3.

11 *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt*. I = *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus Sächsischen Archiven*. Hrsg. von Verein für Siebenbürgische Landeskunde. Hermannstadt, 1880 (a továbbiakban *Rechnungen*). 182.

12 Gernot NUSSBÄCHER: *Rumänen, Sachsen und Bulgaren in Baumgarten* = Uő: *Aus Urkunden und Chroniken. Beiträge zur Siebenbürgischen Heimatkunde*. II. Kriterion, Buk., 1985. 33; Adolf AMLACHER: *Zwei Urkunden zur Geschichte der Bulgaren in Baumgarten*. Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde XXXI(1908). 92–93.

gatásával építettek új templomot.¹³ A románok Bongárdon többségben maradtak, és kitartottak görögkeleti hitük mellett. Csak a 18. század első évtizedeiben kezdtek a bolgárok elrománosodni, és a görögkeleti hitre térni. A szász lelkipásztor feljegyezte az anyakönyv hasábjaira a következő eseteket:

„1735. január 28-án elhagyta hitét Thome Gaal, egy balga ifjú, és rendhagyó szerelemből, amelyet egy oláh hajadon iránt érzett, elhomályosult elméjű, babonás oláhvá lett. Elhagyja tehát a Szent Írásban szilárdan megalapozott igaz hitét [...], Isten viszont, kinek nagy az irgalma [...] hozassa mégis helyre ezt a gyarló embert [...], és ne ítélje meg hitelhagyása miatt, amelyet többnyire tudatlanságból követett el. De vezesse az itteni kevés evangélikusok szívét, hogy kerüljék a téves tant, kövessék az igazit, hogy állhatatosan megmaradjanak benne, mielőtt üdvözlőnének. [...]

1725. augusztus 5-én történt, hogy George Bene fia, és pedig Mihály, átment Sztan Elj leányával Vesztenyre,¹⁴ ahol meg akartak esküdni, de megakadályozták, és visszahozták őket, [...] augusztus 6-án éjszaka újból megszöktek, Fogarasra mentek, ahol megesküdtek, és immár mint házaspár tértek haza. Az egybekelésüknek ez volt az oka: a hajadon vágyakozott vele meghálni, vele gyermeket nemzett. A férj, mert nem akart szembekerülni az egyházi fegyellemmel, meghagyta feleségét hitében, érte hitét is elhagyta, s megkeresztelkedett az oláh püspöknél Mihellának. Ez azért lett leírva, hogy tudomása legyen annak, miért hagyta el keresztény evangélikus hitét”.¹⁵

13 *Matrikel von Baumgarten* (a továbbiakban *Matrikel*). I (1689–1802). RNLtSz, Brukenthal-gyűjtemény [Colecția Brukenthal], T1–6, Nr. 54., 4, 12.

14 Veszteny (Westen/Veștem), Szeben megyei román község, Bongárd tőszomszédságában.

15 „Anno 1735. die 28. Januarius Apostasieret ein Närrischer Jüngling Thome Gaal und wirdt auß unordentlicher Liebe zu einer Wallachin ein verfinsterter abergläubiger Wallach. Verläßt also seinen in *Heiliger*. Schrift fest gegründeten wahren Glauben [...], Gott aber der Reich ist von Barmherzigkeit. [...] bringe diesen Elenden noch wieder zurecht [...] und richte Ihme seinen Abfall nicht zu, weile Err vielmehr auß Unwissenheit gethan. Er regiere aber aller Herzen derer allhier sich befindtlichen wenig Evangelischen, daß Sie die falsche Lehre meijden, die wahre lieben und beständig zu der darauf erfolgenden Seeligkeit verbleiben. [...] Anno 1725 die den 5 Augusti hatt sichs zugetragen des George Bene sein Sohn nemlich der Mihalij ist mit des Sztan Elj seiner Tochter ist durch gegangen auff Westen und hatt sich da wollen laßen copulieren mit ihr, es ist aber verhindert worden, und sind zuruck gebracht worden [...] den 6 Augusti zu Nacht sind die wieder durch gegangen auff Fagrosch da haben sie sich laßen copulieren, darnach kommen die ehliche leüth zu Hauß. Waß aber die Ursach gewesen daß sie sich mit ein ander verbunden haben ist dieß die Ursach, so hatt die Magdt Lost beschlaffen ihr ein Kind gemacht, daß so die Kirchen

Voltak viszont olyan esetek is, amikor a román fél tért át az evangélikus hitre, amelyet a faluban németnek¹⁶ neveztek:

„1740. január 17-én megházasodott Christian Buziaschnak Petrus nevű fia a tisztességes hajadonnal, Máriával, aki, habár oláh nemzetiségű, mégis a mi evangélikus vallásunkhoz csatlakozott. [...] 1741. január 19-én Janos Gyirkul, avagy Gaal, Máriával, tisztességes hajadonnal [házasodott meg], amely szintén oláh nemzetiségű és evangélikus vallásra tért át”.¹⁷

Az anyakönyvbe feljegyzettek szerint a 18. század folyamán csak négy vegyes házasságkötésre került sor a bongárdi evangélikus templomban, két esetben a menyasszony felvette a vőlegény vallását. A század végén a lelképásztor feljegyezte azokat a házasságkötéseket is, amelyeket a görögkeleti templomban celebráltak:

„Habár nem nálunk tartották, mégis megemlíthető, hogy összeházasodott egy Szimjon Vojna nevű oláh ifjú a néhai Georgye Iuj János Gál leányával, aki megmaradt evangélikus hitében, és a vőlegény megfogadta, hogy sem szavakkal, annál kevésbé cselekedetekkel, nem fogja őt vallásos és egyházi ügyekben bántani. [...] Onye Kriszte fia, Georgye Kriszte, feleségül veszi Catarina Mihály Jacobot az oláh templomban. De mivelhogy a vőlegény óhitű és a menyasszony evangélikus, úgy egyeztek meg magam és násznagyuk, Onye Toni Csora jelenlétében, hogy Catarina megmarad evangélikus hitében, és a férje ebben nem fogja megakadályozni”.¹⁸

Zucht nicht solt außstehen so läst er sie glauben, wendet sich zu den Wallachen, läst sich vom Wallachischen Bischoff Tauffen Mihella. Dieß ist zur nachricht geschrieben worumb er seinen christlichen evangelischen Glauben hatt verlassen.” Uo. 77–78. (Itt és a továbbiakban a források szövegében a rövidítések feloldását kurzívval jelölöm. A német és latin nyelvű forrásszövegeket a saját fordításomban közlöm. A német és latin idézeteket szöveghűen közlöm. – B. A.)

¹⁶ Uo. 29.

¹⁷ „Copulatus Filius Christiani Buziasch *Nominatus*. Petrus, cum honesta Virgine Maria, quamvis Vallachicae Nationis, tamen Religioni nostre Evangelicae se *adjungius* die 17. *Januaris*. [...] Anno 1741 Janos Gyirkul, alias Gaal cum honesta Virgine; Maria, ibidem Vallachicae Nationis, et Evangelicae fecitae Religionis die 19 *Januaris*.” Uo. 113.

¹⁸ „Wird wohl nicht beij uns kopuliret, aber auch hier consigniret die Copulation eines wallachischen Purschen Namens Szimjon Vojna welcher die Tochter des verstorbenen Georgye Iuj János Gál zur Ehe nimt welche jedoch beij ihrer Evangelischen Religion bleibet und der Bräutigam sie in Religions und Kirchensachen weder mit Worten viel weniger mit der That zu beschweren verspricht. [...] Onye Krište Sohn der Georgye Krište

Egy század lefolyása alatt (1689–1801) a bongárdi evangélikusok többnyire egymás közt, illetve az oroszcsúri és csergedi bolgárokkal kötöttek házasságot. Sor került azonban négy-öt bolgár-szász, valamint három bolgár-magyar házasságra is. Az utóbbiak esetében a magyar házastársak mind Oltszakadáról származtak. A legkorábbi eset 1717-ből való, amikor Paál János feleségül vette Margaretha Benét, és Bongárdra költöztek.¹⁹ 1802 és 1846 között huszonegy párt eskettek a lelkipásztorok, közülük tizenegy bolgár (az egyik élettárs többnyire bolgárcsergedi), kilenc bolgár-román volt, négy esetben viszont a menyasszonyok áttértek evangélikus hitre. A sorban négy bolgár-szász és három bolgár-magyar pár következett.²⁰ 1850 és 1862 között kilenc bolgár-román pár házasságát áldotta meg az evangélikus lelkipásztor.²¹ A hívek létszáma folyamatosan csökkent a 19. század utolsó három évtizedében. 1870-ben már csupán kilenc család tartozott az egyházhoz (23 személy), ebből hét vegyes, bolgár-román nemzetiségű volt.²² 1878-ban hat férfi kivándorolt Havasalföldre, további három szolgálatot vállalt Nagyszebenben és Hermányban,²³ egy pedig katona volt. Három nő szolgálónak ment Nagyszebenbe, így már csupán a következő 11 evangélikus személy tartózkodott a faluban:

„1. Idős George Fluerasiu feleségével. 2. Aglitia. Ez a házaspár nagyon el van szegényedve, koldulásból és szolgálói munkával keresi megélhetését. Nincsen házuk, udvaruk, de még egy darabka földjük sem a határban, és már 70 esztendősek. 3. Petru Flueras már kétszer is be volt zárva a fegyházba. Nagy szegénységben él napszámosként. 4. Petru Hellner nős, de annyira szegény, hogy teljes vagyona nem tesz ki többet 10 pengőnél. 5. Juon Boila többnyire becsületes parasztember. Nem nagyon szegény, de van adóssága. 6. George Flueras egy hatesztendőes gyermek. 7. George Hellner egy kitűnő, tizenhárom esztendőes diák. Görbe lábai miatt a mezei munkára nem alkal-

wird copulirt mit Catarina Mihály Jacob in der walachischen Kirche haben sich aber da der Bräutigam altgläubisch und die Braut evangelisch in meiner Gegenwart und ihres Nanasch Onye Toni Csora auf die Art vernommen daß Catarina beij ihrer Evangelischen Religion bleiben solle und ihr der Man dieser wegen keine Schwierigkeiten machen dürfen.” Uo. 116–117.

19 Uo. 137.

20 *Matrikel von Baumgarten* II (1802–1890). RNLtSz, Brukenthal-gyűjtemény, T1–6, Nr. 53., 109–112.

21 *Matrikel der Evangelischen Kirchengemeinde*. A. C. Bongart (1838–1862). RNLtSz, Brukenthal-gyűjtemény, T1–6, Nr. 56., 19–20.

22 *Gedenk Buch für die Evangelische Gemeinde Baumgarten* (a továbbiakban *Gedenk Buch*). RNLtSz, Brukenthal-gyűjtemény, T1–6, Nr. 57., 17.

23 Hermány (Kastenholz/Caşoľt), Szeben megyei, eredetileg szász többségű község.

mas, ezért szülei inasnak szánják. 8. Petru Boila, egy 18 esztendőös ifjú. 9. Mina Frátilla. 10. Maria Niculla. 11. Eva Frátilla”.²⁴

A haldokló egyházközséget a Főkonzisztórium 1897-ben alárendelte egy utazó-prédikátornak (Reiseprediger), de híveit továbbra is az 1867-ben megválasztott és 1903-tól nyugalomba vonult András János, oltszakadati születésű lelkipásztor gondozta,²⁵ aki 1925-ben bekövetkezett haláláig a faluban élt, temetése után az utolsó tizenegy evangélikus áttért ortodoxnak.²⁶

Nagyszeben már a 16. században kísérletezett szászok telepítésével Bongárdra, de a beköltöztetettek többsége idővel elköltözött. A faluban maradt szászokat és bolgárokat továbbra is támogatta a város a román többséggel szemben.²⁷ Ennek ellenére a falu evangélikus lakossága már a 18. század második felében egyre inkább átvette a görögkeleti szokásokat. 1753-ban egy evangélikus öreget a fia „oláhosan” temettetett el, a fiú „már az elhantolás előtt, de utána is különféle oláh szokásokkal élt (pománe):²⁸ meghívott oláh papokat, akik felolvastán halotti vigiliákat, majdnem óránként végeztek bizonyos temetkezési szertartásokat”.²⁹ Ez a folyamat felerősödött a 19. század folyamán, amikor egyre több bongárdi bolgár a románsággal azonosult. Ezt elősegítette az a tény is, hogy Johann Michael Schuster (†1845) bongárdi lelkipásztor nem beszélte a román nyelvet, így szolgálatának 31 éve alatt hívei inkább a görögkeleti templomot járták. Utódja egyik legelső intézkedése a román nyelvű evangélikus istentisztelet bevezetése volt.³⁰

24 „1. George Fluerasiu sen. samt seiner Frau. 2. Aglitia. Dieses Ehepaar ist derart verarmt, daß es sich nur durch Bettlen *und* dienen ernährt. Es hat keinen Haus *und* Hof kein Stückchen Land auf dem Hattert und ist 70 Jahre alt. 3. Petru Flueras war zweymal schon im Zuchthaus. er ist sehr arm und ernährt sich als Tagelöhner. 4. Petru Hellner ein Ehemann, aber derart verarmt, daß er nicht ein Vermögen von 10 fl. hat. 5. Juon Boila ziemlich anständiger Landbauer, ist nicht ganz arm doch hat er Schulden genug. 6. George Flueras ist ein 6 jähriges Kind. 7. George Hellner ist ein ausgezeichnete Schüler, ist 13 Jahre alt. Seine Eltern wollen ihn auf eine Lehre geben da er höchst krumme Füße hat *und* sich mit Feldarbeit nicht ernähren würde können. 8. Petru Boila ein 18 jähriger Bursch. 9. Mina Frátilla, 10. Maria Niculla, 11. Eva Frátilla.” Uo. 63–64.

25 1904-ben a Főkonzisztórium szórvánnyá nyilvánította Bongárdot. *Fondul Parobia Bungard (1788–1902)*. RNLtSz, Brukenthal-gyűjtemény, T1–6, Nr. 43., 469; *Verhandlungen der 21. Landeskirchenversammlung*. Drotleff, Hermannstadt, 1904. 23–24.

26 *Statistisches Jahrbuch der Evangelischen Landeskirche Augsburgischer Bekenntnisses in Siebenbürgen*. XII. Drotleff, Hermannstadt, 1922. 14; PLATTNER: *i. m.* 4.

27 Uo. 3, 4; NUSSBÄCHER: *i. m.* 33.

28 Magyarul: tor.

29 „variis tam ante quam post inhumanationem ceremoniis valachicis (Pománe) usus est [...] invitando pastores valachicos, qui, lectis demortuo vigiliis, ferme per horam praecipuas fecerant Exsequias”. *Matrikel* I. 126–127.

30 *Gedenk Buch* 7–8.

A lassan ébredező nacionalizmus korában a bongárdi bolgároknak dönteniük kellett, hogy melyik nemzethez szeretnének tartozni, és ők a román mellett döntöttek. Az egyik evangélikus lelkész feljegyezte, hogy bolgár hívei megvetettek mindent, ami szász volt. 1807-ben egy Lisza Gál nevű hajadon román emberhez ment férjhez, és hitelhagyóvá vált, de „nem lelki megnyugvást keresve vagy kegyes indulatból, hanem kevélységből, és mert kedvelte az oláh asszonyok vörös kendős, díszes viseletét, és mert utálta az itt élő szerb evangélikus asszonyok szász viseletét”.³¹ Nem kevés iróniával jegyezte meg András János lelképásztor, hogy 70 év múltán már a bongárdi „szerbek” román viseletben fognak járni. Róluk papjuk azt írta, hogy tulajdonképpen nem is evangélikusok: „megülik a görögkeleti ünnepeket, méghozzá intenzívebben, mint a sajátjaikat. Bőjtölnek, és amikor súlyos betegségek (fácáturá)³² környezik házukat, ugyan nem mondanak le teljesen lelki gondozójuk segítségéről, de nem elég ez nekik. A leghatékonyabb segítséget (maslu,³³ festanie³⁴ stb.) csakis a görögkeleti paptól remélik”.³⁵

MAGYARC SERGED

Magyarcserged lakossági viszonyairól az előbbihez képest kevesebbet tudunk. A helységben 1647-ben említik a románokat, amikor templomépítési engedélyért folyamodtak a fejedelemhez, megjegyezvén, hogy ők itt a régi lakosok, és nem szeretnének a lutheránus bolgárok templomába járni.³⁶ VI. Károly császár a falut 1738-ban a balázsfalvi görögkatolikus érsekségnek adományozta. 1760-ban Georgius Greul lelképásztor panaszkodott a székási káptalannak,³⁷ hogy az érseki uradalom intézői

31 „Nicht aus Gewissens Ruhe noch Andachts Übung, sondern aus Hoffart, und Liebe zu dem mit rothen Thüchern gezierten Kopftuch und Kleiderpracht der hiesigen Wallachinen und Verabscheuung der sächsischen Tracht, der allhier lebenden Evangelischen Szirbinnen Weiber.” *Matrikel* II. 118; *Gedenk Buch* 7.

32 Magyarul: átok.

33 Magyarul: betegek kenete.

34 Magyarul: házszentelés.

35 „Die griechisch orientalischen Feiertage werden von ihnen gefeiert; ja fast noch stärker als die ihrigen. Sie fasten und wenn eine schwere Krankheit (fácáturá) ihr Haus besucht so verzichten sie zwar auf die Hilfe ihres Seelsorgers nicht ganz, aber damit ist es noch nicht abgetan. Die wirksamste und sicherste Hilfe (maslu, festanie etc.) sei nur vom griechisch orientalischen Geistlichen zu erreichen.” *Gedenk Buch* 17.

36 KEMÉNY József: *Bruchstück aus der Geschichte der vaterländischen geistlichen Zehnten mit besonderer Bezugnahme auf unsere Walachen*. Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens. II. Gött, Kronstadt, 1846. 394–395.

37 A székási káptalan springi káptalan néven már 1308-ban említik oklevelek. Alkotó egyházközségei Szászsebestől (Mühlbach/Sebeş) keletre, Alsó-Fehér vármegye területén vol-

megfenyegették az evangélikus lakosokat, hogy ha nem veszik fel a görögkatolikus vallást, visszakövetelik a nekik bérbe adott telkeket. Talán ez volt az oka annak, hogy 1789-re az evangélikus bolgárok kisebbségbe kerültek a faluban, és a lelkész attól tartott, hogy hamarosan nyáj nélküli pásztorra válnak.³⁸ Sajnos, nem tudjuk pontosan, hogy ebben az évben hányan voltak evangélikusok a faluban. Az 1765-ben elrendelt egyházkerületi összeírás 98 lelket tartott számon.³⁹ A következő népszámlálási adat 1862-ből származik, ekkor 31-en voltak,⁴⁰ Teutsch 1875-ben már csak 14-ről tud.⁴¹ Az egyházközség 1897-ben Bolgárcserged leányegyházközségévé vált.⁴² Az 1920-as évek közepére már minden magyarcsergedi bolgár görögkatolikus felekezetű lett.⁴³

A „csörgödi” evangélikus egyházat 1554-ben említi a székási káptalan jegyző-könyve, amikor felkérték a lelképásztort, hogy fizesse ki az adót.⁴⁴ A két Csergednek ekkor egy papja volt. 1620-ban a falu öregjei tanúbizonyságot tettek, hogy emlékeztük szerint a falu mindig is a szász káptalanhoz tartozott. Boldis János, Magyarcserged bírója azt vallotta, hogy falujának papjai előbb bolgárok (Adamus Bulgarus, Stephanus Wayda, Stephanus Kokosch), majd szászok voltak. Mindannyiukat a szász püspök szentelte fel. A százéves lakos, Ádám Miklós a következő bolgár papokra emlékezett: „I. Zacharias Zavari, II. Michaelem Literati Bulgaricum, [...] Poppa Adam

tak. Idővel a szászsebesi káptalan helyettesévé (surrogatia) vált, a szász és bolgár jobbágyszászok kiszolgálva. Georg MÜLLER: *Die Deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten 1192–1848. Ein rechtsgeschichtlicher Beitrag zur Geschichte der Deutschen Landeskirche in Siebenbürgen*. Krafft, Hermannstadt, 1934/1936 (Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 48). 10, 70–72, 76–80.

38 PIČ–AMLACHER: i. m. 267.

39 *Statistisches Jahrbuch der Evangelischen Landeskirche A. B. in Grossfürstenthum Siebenbürgen*. III. Closius, Hermannstadt, 1870 (a továbbiakban *Statistisches Jahrbuch*). V. Ennél sokkal kevesebbet rögzít az 1763-as iskolai vizitáció: „Membra ecclesiae sunt: Incolae conjugati 21, vidui 1, viduae 2, juvenes 5, virgines 5, pueri 7, puellae 6.” *Kirchenvisitationen 1725–1831* (a továbbiakban *Kirchenvisitationen*). Romániai Evangélikus Egyház Központi Levéltára (a továbbiakban REEKLt), Szászsebesi Káptalan (a továbbiakban SzK), 209–DA–69. 251.

40 *Statistisches Jahrbuch* III. 49.

41 Georg Daniel TEUTSCH: *Die Gesamtkirchenvisitation der Evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen (1870–1888)*. Hrsg. von Harald ROTH. Böhlau, Wien, 2001 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 24). 165.

42 *Verhandlungen der Achtzehnten Landeskirchenversammlung 1897: Beiheft*. Drotleff, Hermannstadt, 1897. LXIX.

43 MUŞLEA: i. m. 9.

44 Georg Friedrich MARIENBURG: *Verzeichniss der ältesten Pfarrer des Decanatus de Sebus, d. i. des Unterwälder Kapitels aus Urkundlichen Quellen des 13. und 14. Jahrhunderts*. Gött, Kronstadt, 1867 (Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge VIII). 319–320.

Bulgaricum, IV. Matthiam Vayda”.⁴⁵ A tanúvallomást a szászsebesi káptalan⁴⁶ rendelte el, mert felmerült annak a gyanúja, hogy a falu papjai valamikor magyarok (reformátusok) lehettek.

A vingárdi⁴⁷ porkoláb az 1653-ban megüresedett lelkészi állásba a bolgárcsergedi iskolamestert ajánlotta, aki „mind bolgarul, mind olahul eleget tud predicalni, nem valami bujdosso ember, hanem igads[!] Monarai⁴⁸ fiu”.⁴⁹ Ekkortájt tehát még beszéltek bolgárral a faluban, de a románt is használhatták. Az 1708-as zsinat arra intette a magyarcsergedi papot, hogy tekintettel az előrehaladott korára, keressen utódot magának, akit tanítson meg „szerbül”, mert az egyre fogyó „szerbül” beszélők miatt a gyülekezet léte veszélybe kerül.⁵⁰

Magyarcserged és Bongárd bolgár lakossága a 19. században elrománosodott, nem csupán nyelvén, hanem felekezetében is. Mindkettő jobbágyfalu volt, de míg Magyarcsergeden a görögkatolikus földesúr nyomására indulhatott meg az áttérés, addig Bongárdon a már eleve alacsony létszám és a nehéz megélhetés jelentették a bomlás fő okait.

BOLGÁRCSERGED

A négy falu közül 1765-ben Bolgárcserged volt a legnépesebb (378 fő), ekkor feltehetőleg tiszta bolgár lakossága volt.⁵¹ Görögkatolikus egyházközsége 1852-ben alakult meg. Evangélikusok 1875-ben 360-an,⁵² 1927-ben már 483-an voltak. Ekkor a görögkatolikusok száma 242, köztük hitelhagyó bolgárok is voltak. A faluban nagyjából 1850-ig még bolgárral beszéltek, és rá kb. 30–40 évre hunytak el az utolsó bolgár anyanyelvűek.⁵³ Habár nyelvileg elrománosodtak, megmaradt bolgár öntudatuk, amely abban nyilvánult meg, hogy megmaradtak evangélikusnak, és a falu „régibbi” lakosságának tartották magukat.⁵⁴

⁴⁵ Uo. 323.

⁴⁶ A szászsebesi káptalan a szász káptalanok legnyugatibbjá. Hozzá a Szebentől nyugatra fekvő települések tartoztak. MÜLLER: *i. m.* 10, 49–53.

⁴⁷ Vingárd (Weingartskirche/Vingard), Fehér megyei szász község.

⁴⁸ Monora (Donnersmarkt/Mănărade), Fehér megyei volt szász község.

⁴⁹ *Amtsschriften 1553–1699*. REEKLt, SzK, 209-DA-13. CCCXX.

⁵⁰ Carl WERNER: *Die Generalsynode der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen vom Jahre 1708*. Michaelis, Hermannstadt, 1883. 13.

⁵¹ *Statistisches Jahrbuch* III. V. A káptalani számlálás itt is kevesebb személyt tart nyilván: „Membra ecclesiae sunt: Incolae conjugati – 70, vidui – 6, viduae – 16, Juvenes – 20, virgines – 16, pueri – 21, puellae – 25”. REEKLt, SzK, 209-DA-69. 251.

⁵² TEUTSCH: *i. m.* 184.

⁵³ MUŞLEA: *i. m.* 5–6.

⁵⁴ Uo. 6–11.

Az evangélikus egyházközség megszűnését az országos politikai változások okozták. Michael Simonis, az utolsó lelkipásztor, a következőkről számolt be az országos konzisztóriumnak 1946. február 27-én:

„1. A bolgárcsergedi evangélikusok jelenlegi létszáma 57 lélek. 2. A kitérések száma 1944. augusztus 23-mal kezdődően 451. Az áttérések jelenlegi helyzete a következő: 368 lélek ortodoxszá és 83 görögkatolikussá lett. Az áttérések azután következtek be, hogy a szászokat kezdték elhurcolni, és a falubíró a bolgárcsergedi evangélikusokat a görögkatolikus egyházba való áttérésre szólította fel, megfenyegetvén őket, hogy ellenkező esetben őket is elhurcolják. Ennek a felhívásnak meglett az eredménye”.⁵⁵

A mozgósító falubíró hamarosan áttért ortodoxnak, és mivel a faluban nem volt sem templom, sem paplak, elhatározta, hogy az evangélikus egyházközséget átadja a román ortodox egyháznak. A görögkatolikus és evangélikus bolgárokat azzal fenyegette, hogy a megyei földreformbizottság elnökeként kisajátítja ingatlanait, telkeiket. Az áttérőknek viszont földet ígért. Miután rövid időn belül az ortodoxszá vált bolgárok többségbe kerültek, az ortodox pap és a falubíró követelték az evangélikus templomot és a temetőt. Az Ekésfront nevű politikai szervezet segítségével elfoglalták az evangélikus egyházközség összes ingatlanát, és 1945. július 1-jén az ortodox pap beköltözött a paplakba. A párt támogatására azért volt szükség, mert az első templomfoglalás meghiúsult: a görögkatolikus hívek fegyverrel a kezükben védték meg az épületet, és elkergették az ortodox papot. Az evangélikus lelkészt már 1945. február 10-én áthelyezték Sorostélyra,⁵⁶ miután a kinevezett ortodox pap németbarát és szovjetellenes propagandával vádolta meg, és feljelentést tett ellene. Attól tartottak, hogy a felháborodott hitelhagyók bántalmazni fogják.⁵⁷

55 „1. Die gegenwärtige Seelenzahl der Evangelischen in Kleinschergied beträgt 57 Seelen. 2. Die Austritte aus der evangelischen Kirche seit 23. August 1944. bis zur Gegenwart betragen 451 Seelen. Der heutige Stand der Übertritte in die orthodoxe Kirche 368 und in die griechisch-katholischen Kirche 83 Seelen. Die Aus- und Übertritte erfolgten nach der Behebung der Sachsen auf Grund der Drohungen des Ortsrichters der zum Austritte aus der evangelischen Kirche und zum Übertritte in griechisch-katholischen Kirche aufrief, widrigenfalls auch die Evangelischen Kleinschergieds gehoben würden. Dieser Aufruf hatte Erfolg.” REEKLt, Országos Konzisztórium levéltára, 103–493/1946.

56 Sorostély (Schorsten/Soroştin), Szeben megyei község.

57 Simonis megemlíti, hogy miután a kedélyek lecsendesedtek, többen a bolgárok közül meglátogatták, felkérték az úrvacsora kiosztására, és megígérték, hogy újra felveszik az evangélikus hitet, ha megengedi nekik az állam. Uo., 103–246/1946, 103–493/1946.

Visszatérve a kezdetekhez, az 1620-as tanúvallomáson Bolgárcsergedet a következő személyek képviselték: Istvan Kiletz, Ambros Pál, Peter Ferentz, János Kilitze, Philipp Pall, Istv(án) Balas, Balul Mattjas, Nikola Gáspár.⁵⁸ Ők is ugyanazt vallották, mint a magyarcsergediek.

A bolgárcsergediekről szóló, az együtt élő felekezetek szempontjából legérdekesebb és néprajzilag is értékes irat az Andreas Mathesius lelkipásztor által 1647-ben fogalmazott *Speculum Religionis et Pietatis Christianae Bulgarorum Csörgediensium*,⁵⁹ amely a következőkről számolt be: szeptember 27-én meghalt egy csecsemő, akinek a temetésére, bár kétszer is felkérték, nem jelenhetett meg a pap, mivelhogy megbetegedett, és a bő esőzés miatt a falu sáros utcáira nem merészelt kimenni. A hozzátartozókat azzal az ígérettel nyugtatta meg, hogy helyettesíteni fogja az iskolamester, ez a szász falvakban bevett szokás volt. Amikor a pap azt hitte, hogy immár minden rendben lesz, meglátogatta a falu egyik öregje, Kancelláris János, aki erőszakkal próbálta rávenni, hogy menjen ki a temetőbe. Hiába mentegetőzött a pap, az öreg mégsem tágitott, hanem felajánlotta a következőt: „hadd hordassalak ki, mivelhogy nekünk nem elegendő az iskolamester, neked kell ott lenned, mivelhogy te vagy a pap”.⁶⁰ A pap újra a betegségével érvelt, mondván, hogy sem járni, sem beszélni nem képes. De hozzáfűzte még a következőt: „jól ellesztek majd az iskolamesterrel, mivelhogy ilyen helyen nem annyira szükséges a pap jelenléte, mint amikor a gyereket kereszteselni kéne, stb.”.⁶¹ Ezt az érvelést viszont Kancelláris nem értette meg, továbbra is makacsul azt állította, hogy papra van szükség, ha pedig ő beteg, akkor hívassa a magyarcsergedi kollégáját. Erre viszont Mathesius nem volt hajlandó, mivel már korábban is hívta, és sejtette, hogy nem fog eljönni. „Erre a jámbor öregember gyorsan felállt és elszaladt, mondván: jegyezd meg, pap, nem vagy hajlandó eljönni, azt mondd, hogy nekünk nincsen szükségünk papra.”⁶² Kancelláris ezután elment a temetőbe, ahol az egybegyűlteknak megismételte a paphoz intézett mondatát. Ennek hallatára a falusiak felháborodtak, mondván: „hogyan merészel a pap ilyeneket mondani, minek hozattuk [ide] őt [papnak]?”.⁶³ Elhatározták, hogy a tor után megbeszélést tartanak, hogyan is tehetnének feljelentést papjuk ellen. „Ebben viszont megakadályozta őket a toron szokásos evés és ivás, de megmaradt bennük a düh. Három napra

58 MARIENBURG: i. m. 324.

59 PIČ-AMLACHER: i. m. 268–275.

60 „Lass dich dar tragen; vnz genügt am Schulmeister nit, du musst da sein, denn du bist Pfarr.” Uo. 268.

61 „Ihr kent ja dieses mit dem Schulmeister woll verichten, denn es erfordert des Pfarrs Praesens an solchem ort nit so sehr, als wenn ein kind sollt getaufft werden etc.” Uo. 268.

62 „Hierauß wird der alte fromme scilicet man schellich, stehet auß vnd laufft darvon, sagend: Halts im sin, Pfarr, du wilt nit kommen vnd sageß, wir dürfften keines Pfarrs.” Uo. 268–269.

63 „Wie kan der Pfarr so reden zu was haben wir in denn gehollet?” Uo. 269.

rá, okot találtak, hogyan is tudnák magukat rajtam megbosszulni”⁶⁴ – írta a sértett pap.

Andreas Mathesius feljegyzése folytatódik az az év szeptember 29-én elhunyt vajákos asszony („öffentliche Landbisslerin”) esetével, akit a pap már teológiai megfontolásból nem volt hajlandó eltemetni. A hölgy két évvel azelőtt megfogadta Mathesiusnak, hogy „felhagy ördögi mesterségével”, miután a pap megfenyegette, hogy amikor meghal, „szamártemetésben”⁶⁵ fogja részesíteni. Ennek ellenére, rövid idő múlva, újból kuruzslással foglalkozott, és Mathesiust úton-útfélen rágalmazta, annyira, hogy a falu elöljáróságánál már nem talált kegyeletet, az egyház malmát is egyre kevesebben vették igénybe. Amikor papi szigorral rákérdez, hogy igaz-e mindez, a hölgy azt válaszolja, hogy „nem kuruzslással, hanem csupán gyógynövényekkel foglalkozik”.⁶⁶ Ezután a pap és a vajákos asszony közötti viszony egyre romlott. Az asszony halálos ágyán Mathesius megvonta tőle az oltáriszentséget és a gyónást.

A falusiak beperelték a papjukat a porkolábnál, aki összehívta a falu tanácsát, a falubíróval együtt felkeresték Mathesiust, és megkérdezték tőle, hogy miért nem volt hajlandó eltemetni az „idős és tisztességes asszonyt, aki [...] mint ügyes orvos sok betegen és rokkanton segített?”.⁶⁷ A papnak sikerült meggyőznie a küldöttséget az orvosnak gondolt kuruzsló téves nézeteiről és kérdéses praktikáiról, egyben kifejezte elégedetlenségét is, amiért Kancelláris megrágalmazta hívei előtt. A küldöttség mozgólódni kezdett, és felrótta a pap pimaszságát, mert úgy értették, hogy a falubeliek ettől kezdve nem vehetik igénybe szolgálatát. Mathesius elmagyarázta, hogy félreértés történt, amibe az öreg Kancelláris kivételével mindenki bele is nyugodott. Bár a pap utólag engedélyért folyamodott, hogy eltemethesse a vajákos asszonyt, az esperes ezt nem volt hajlandó megadni.

Mathesiust bántották a hívek elégedetlenségei és vádjai, ezért meglátogatta esperesét, akinek felsorolta a bolgárok gonosz tetteit. Az esperes és a káptalani tagok ellátogattak Bolgárcsergedre, és összehívták a falu képviselőit, akik arról panaszkodtak, hogy Mathesius szajhának („huren”) nevezte a fiatal asszonyokat, azt prédikálván, hogy „tisztátalan testtel” járnak a templomba. Azt is szemére vetették, hogy papjuk „elrabolta igazságtudatukat, és elvette ősi jogaikat, amelyeket atyáiktól örökölték”, emiatt ők inkább földi atyjukhoz, a fejedelemhez szeretnének tartozni.⁶⁸ Az esperes kérdésre, hogy milyen jogokról van szó, a falusiak a következő szokásaikat említet-

64 „Wurden aber hiervon durch ihr gewöngliches fressen vnd sauffen auff dem Leichmal abgehalten, der granz stach aber in ihnen, das sie gelegenheit suchten, sich zu rechnen, welches den 3 Tag anging.” Uo. 269.

65 Ti. pap és harangszó nélküli elhantolás.

66 „Sie wolt nit bissen, sondern nur kreütig brauchen.” Uo. 269.

67 „Die alte ehrliche Matron, welche [...] alss ein bewarter arzt villen kranken vnd gebrechlichen geholffen.” Uo. 270.

68 Uo. 272.

ték: minden év tavaszán kimennek a fiatalok az erdőre, ahol egy hajadont felöltöztetnek zsenge ágakkal és levelekkel, miután hagyják, hogy a patakban meghengeredjen, beviszik a faluba, s ő minden kapu előtt megáll. Ekkor a gazdák egy-egy vödör vízzel meglocsolják, kiáltván: „esőt, esőt kívánunk”.⁶⁹ Szentestén a fiatalok reggel három órától virradatig kántálni mennek. Utána felkeresik a falubíró, aki borral és húsleves-sel várja őket. Innen elindulnak a többi gazdához. Hazaérkezve, Mathesius szerint, „istenkáromló oláh kántálásokat énekelnek”, és karácsonykor mást sem tesznek, mint az ilyen „ördögi énekeket” tanulják, mit sem törődve az evangélikus zsoltárokkal. Amikor a pap emiatt megpirongatta fiatal híveit, azt felelték, hogy ők atyáiktól zsoltárokat nem tanultak. Mathesius megtiltotta a gyertyák használatát a virrasztóban. A tor után elmennek a kocsmába, ahol vígan mulatnak. Ezt nevezik „szent Mihály poharát meginni”.

Ebben az összefüggésben írja le Mathesius részletesen a bolgár temetési szokásokat: a haldoklónak égő gyertyát helyeznek a kezébe, amit addig kell tartania, míg a lelkét „ad patres” át nem adja. Utána meghúzzák a harangot, és a hozzátartozók meggyújtanak egy kazal szénát a halottas ház előtt. A siratóasszonyok „irtózatosan üvöltének”, míg ki nem alszik a tűz, mivel azt hiszik, hogy a tűz és a harangszó felemelik a halott lelkét, és amilyen irányba halad a füst, ott fog a következő ember meghalni. A halott mellkasára helyeznek egy nagy, kereszt alakú gyertyát, és ágya köré is szép számmal tesznek gyertyákat. Amikor a pap ezt mint bálványimádást megtiltotta, a bolgárok ezt mondták: „a németek gyertyafény nélkül halnak meg, mint az értelem nélküli barom”.⁷⁰ Erre Mathesius azt válaszolta, hogy a Biblia nem tesz említést arról, hogy a pátriárkák, próféták vagy maga Krisztus és apostolai gyertyafénynél haltak volna meg.

Nagy jelentősége volt a faluban annak is, hogy mennyi birkát vágtak le a torra. Ha a halott lelke a pokolba kerül, vélték a bolgárok, a levágott birkák nedves bundája megöntözi, és enyhíti a lángok okozta kínokat. A halottas ágyhoz rendelnek egy „felszentelt vénasszonyt”, aki fáklyát és szenes-tömjénes kulacsot tart a halott fölé, és valami érthetlent mormol halkan, hogy zsolozsmáját sem hallani, sem érteni nem lehet. A halottas ház kapujába helyeznek egy veder szenet és egy veder vizet. Miután megmossák kezüket, a vizet a szenes vederbe öntik, ezáltal „enyhül a gyászolók fájdalma”. A temetést követően három estén keresztül utcáról behívott gyermekeket vacsoráztatnak meg gyertyafénynél.

Mathesiusszal ellentétben, az esperes jóváhagyta a gyertyák használatát, de megkövetelte, hogy keresztény zsoltárokat énekeljenek, és a halottas háznál szerény asztalulást tartsanak. A bolgárcsergediek nem voltak hajlandóak változtatni szokásaikon, és rossz néven vették, hogy az esperes nem bünteti meg a papot.

69 „Regen, regen haben wir gern.” Uo.

70 „Die Teutschen stürben wie das vnvernünftige Viehe, weil sie ohne licht stürben.” Uo. 273.

1647. december 8-án a káptalan konventjét Bolgárcsergeden tartották. Ekkor írásba foglalták és aláírták Magyar- és Bolgárcserged képviselőivel mindazokat a szokásokat, amelyekről le kellett mondaniuk: 1. a kazal meggyújtása és a halott megsíratása; 2. „ha haláleset idején birkát vagy marhát ölnek, szarvára egy-egy égő gyertyát rögzítenek”⁷¹ [szokás, melyet Mathesius csupán mellesleg említ.]; 3. a tavaszi locsolás; 4. az oláh kántálás; 5. a vénasszony zsolozsmája, amely helyett a Miatyánkot mondják.

A két Cserged lakossága nem nyugodott bele a káptalan által hozott határozatokba, és nem is volt hajlandó betartani tilalmait. Ezért 1651-ben a porkolábhöz fordultak, felajánlották öregjeik eskütételét, amellyel igazolni tudták, hogy „nekik korábban magyar papjaik voltak, és semmint hogy a német papoknak engednének, inkább újra magyarrá válnak”.⁷² Elmondták azt is, hogy Mathesius a püspököt szándékszik meghívni, aki előtt újból elmondhatják bántalmaikat. A porkoláb a következő választ adta: „ha magyarrá akarnak válni, akkor mindenképpen le kell mondaniuk a pápista böjtről. Erre hajlandóak voltak, csak, amennyiben lehet, tarthassák meg halotti szertartásaikat, mert emiatt akartak valójában magyarrá válni”.⁷³ A porkoláb arra intette a falu küldöttjeit, hogy ne jelenjenek meg a pap vagy a püspök előtt, hanem várják meg, amíg a fejedelem (Rákóczi Zsigmond) pár napon belül Balázsfalvára látogat, és neki terjesszék elő a kérelmüket. Mathesiusnak a káptalanhoz készített beszámolójából az derül ki, hogy nem tartotta valószínűnek, hogy hívei megjelennek a fejedelem előtt.⁷⁴ És valóban, erre nem került sor, a falu megmaradt lutheránusnak.

A temetési szokások betiltása a falu sajátos politikai helyzetére is rávilágít. Mindkét Cserged jobbágyfalu volt, elöljáróik tisztaban voltak azzal a ténnyel, hogy a fejedelem és nem a szász nációnak a fennhatósága alá tartoztak.⁷⁵ Ennek fényében elképzelhető, hogy 1651-ben (és talán 1620-ban is) a bolgárok a református egyházba való átteréssel inkább fenyegetőzni akartak, mintsem azt ténylegesen véghezvinni.

71 „Wenn sie zum leichzeichen ein Schaffé oder Rindtvieh geschlachtet, haben sie im zwo Wachskerzen brennendt an die Hörner gehefftet.” Uo. 276.

72 „Das sie vormal vngrische Pfarhern gehabt hetten, vnd ehe sie den Teutschen Pfar Herrn wichen, wolten sie abermal vngrisch werden.” Uo. 277.

73 „Werden sie Vngrisch, so müssen sie das bápstische fasten dennoch lassen. Hierzu consentieren sie, nur dass sie in den Ceremonien bey den todten, wo es möglich, unverbindert blieben, sie wolten derwegen woll Ungrisch werden.” Uo.

74 Uo. 278.

75 A földesúrhoz való viszonyuk nem volt mindig a legjobb. 1789-ben a bolgárcsergedi pap elpanaszolta a káptalannak, hogy a Bánffy család által kinevezett új porkoláb megparancsolta a bolgároknak, hogy ne beszéljék a számára érthetetlen nyelvet, hanem a románul használják. Megjegyezte azt is, hogy sokan vándoroltak ki a faluból Magyarországra. Uo. 267.

Ami az ügy vallásos és teológiai vetületét illeti, talán állítható, hogy ami Mathesius számára bálványimádnak és pogány befolyásnak tűnt, valójában szláv és román népszokás volt. A román hatás a környező falvakból és Magyarcservedről terjedhetett át. A két Cserged bolgárjai nyelvileg már a 17. században kezdtek elrománosodni, mely folyamat körülbelül 200 évig tartott. A temetési szokásokat illetően – Muşlea 1927-es látogatásakor – ezek a falvak már inkább puritánok voltak; idővel a bolgárcsergediek is átvették a szász falvak szokásait. A virrasztás viszont megmaradt, ezt pap nélkül végezték. Ilyen alkalmakkor három bolgár imát mondtak, és egy román Miatyánkot. Csupán Flújérás, az idős kántor emlékezett még, hogy gyerekkorában kitették a vízzel telt vedret, amelyben a sírásók megmosták kezüket, és meggyújtották a ház előtt a szénakazalt.⁷⁶

Az 1765-ös esperesi vizitáció alkalmával feljegyezték a bolgárcsergedi istentiszteleti rendet. A vasárnap délelőtti istentiszteleten a kezdő éneket latinul, a főéneket németül énekeltek. A kollekta (imádság) is németül volt. A Miatyánk, az Apostoli hitvallás, a záró ének és az áldás viszont bolgárul volt. A Bibliából románul olvasott fel a pap.⁷⁷

Josef Nösner lelkipásztor készítette el 1812-ben a *Cantionale seu Graduale Bulgaricum*ként emlegetett énekeskönyvet, amelyből a gyülekezet még 1927-ben, sőt feltehetőleg még 1945-ig is énekelte.⁷⁸ A kéziratos gyűjtemény 39 németből bolgárra fordított éneket tartalmazott.⁷⁹ Ezt 1874-ben Teutsch püspöknek is megmutatták, aki feljegyezte, hogy a kántor használta az istentiszteleti alkalmakon. Ekkor a pap már románul prédikált.⁸⁰

OROSZCSŰR

A vizsgálat négy helyszínét képező falvak közül utolsónak Oroszcsűrt mutatom be. Bolgárcsergedtől eltérően a Szász Nemzeti Egyetemhez tartozott.⁸¹ Lakossága végig

76 MUŞLEA: *i. m.* 28.

77 Az 1762-es vizitáció alkalmával viszont kiderült, hogy a magyarcsergedi iskola épületét bérbe adták egy Juon Lungu nevű bolgár evangélikus jobbágnak, így a gyerekeket Bolgárcsergedre küldték, ahol viszont csupán egyházi jellegű szövegeket tanultak. A vizitálók szerint „számoltat, írást és zsoltáreklést” ezektől az oláh (áthúzta, és bolgárral helyettesítette) gyerekektől nem lehet elvárni. *Kirchenvisitationen* 225, 257–258.

78 MUŞLEA: *i. m.* 28.

79 Friedrich Wilhelm SERAPHIN: *Zur Geschichte der Siebenbürgischen Bulgaren*. *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* XIX(1896). 143–145.

80 TEUTSCH: *i. m.* 164–165.

81 *Rechnungen* 459.

kitartott lutheránus hite mellett. 1765-ben 146-an lakták.⁸² 1839-ben 298 evangélikus és 68 ortodox lakosa volt, majdnem száz évre rá, 1935-ben 580 evangélikus és 274 ortodox.⁸³ Az itteni bolgárokat először 1563-ban említik az okiratok.⁸⁴ A már idézett falusi statútum szerint a 16. század végén már laktak itt szászok. A szebenszéki tanács elvárta a bolgároktól is, hogy tanuljanak meg németül:

„Oroszcsub összes lakosának nagyon szorgalmasnak kell lennie, hogy mindenki megtanulja a német nyelvet az istentisztelet miatt, hogy érthesse Isten szavát, amelyben található minden lélek üdvössége, de a világi ügyekben is a hatóság elé németül tudják előhozni kérelmeiket és sérelmeiket. Hasonlóképpen, amikor a falubíró esküdeivel tanácskozik az egyházi ügyekről, beszéljen hozzájuk németül. Mindent németül beszéljenek meg. Aki nem tud németül, kérdezzen rá addig, amíg megtanulja. Hasonlóképpen, a lakodalmon és más gazdasági ügyekben a szószólók használják a német nyelvet, hogy általánossá váljék”.⁸⁵

A rendelkezés ellenére az oroszcsúri bolgárok is a 18. század folyamán átvették a román nyelv használatát. E folyamatot jól példázza, hogy 1744-ben a lelkészi hivatal az 1688-as kiadású, román nyelvű Bibliát vásárolta meg.⁸⁶ 1802-ben a lakosok a bolgárt a románnal keverték, ennek ellenére nem kedvelték a románokat, és bűnnek tekintették a vegyes házasságokat.⁸⁷

Az egyházi anyakönyvek alapján Georg Adolf Schuller megállapította, hogy 1696 és 1770 között a lakosság egyharmada szász volt, folyamatosan telepedtek le szász

82 Bongárdnak ekkor 53 lakosa volt. *Statistisches Jahrbuch* III. II.

83 Helmut KLIMA: *Die Slawen von Reußdörfchen, Siebenbürgische Vierteljahrschrift*. Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. LIX(1936). 12.

84 Uo. 13.

85 „Es sollen sich alle einwoner czu Reißdörfken auffs höchste befeleißigen, damit ein jeder die deusche sprache lerne, des Gottesdienst halben, auff das sie Gottes wort, In welcher alle heil, und seelen-seeligkeit begriffen wirdt, lernen verstehen, und auch in weltligen sachen oder geschafften Ire nott und anligen der obrigkeit deusch mögen fürtrag. deß gleiche wenn der honn mitt seinen geschwornen zurath setzet auch wenn, undt ettwas für der kirchen will anzeigen, soll alles in deuscher sprachen gehandelt werden. wer nit deusch kann derselbe frage nach bis er unterrichtet wurde. Itt(em) auff den hochzeiten und sonst wirtschafften sollen sich die wortlern der deutschen sprachen gebrauchen. damit ihnen die selbe gemein werde.” *Statuta* 1–2.

86 KLIMA: *i. m.* 15.

87 Samuel WOLF: *De vestigiis Ruthenorum in Transylvania*. Hochmeister, Cibinii, 1802. 6–7.

családok a faluban.⁸⁸ Idővel annyira erős lett a német befolyás, hogy az 1860-as években az egyházközség presbitériuma immár német Bibliát vásároltatott a pappal.⁸⁹

Az elnémetesedésre felfigyelt Georg Daniel Teutsch is, aki 1873. július 11-én vizitálta az egyházközséget. Azt írja, hogy a „szerb–oláh” gyerekek németül olvasnak és írnak az iskolában, de nem értik a nyelvet, viszont szüleik elvárják tőlük, hogy megtanulják. A pedagógiában is jártas püspök becslése szerint 8–9 évbe kerülhet, amíg egy oroszcsúri nebuló megtanulhatja egyháza hivatalos nyelvét.⁹⁰

Az egyházi életet illetően Teutsch észrevételezte, hogy a tor itt is, mint Bolgárcsergeden, nagy költséggel járt a gyászoló család számára. Felkérte a papot és presbitériumot, hogy szüntessék meg ezt a szokást. Az oroszcsúriek istentisztelete nyelvi szempontból is érdekes volt: Teutsch idejében a prédikáció bevezetőjét (exordium) szászul tartották, a prédikációt viszont románul,⁹¹ amikor azonban Helmut Klima 1936-ban megírta tanulmányát, az istentisztelet kizárólag német nyelven folyt.⁹²

A nyelvileg szászokká vált bolgárokat a második világháborút követően a Szovjetunióba hurcolták. Az 1990-es változások után tömegesen kivándoroltak Németországba.

ÖSSZEGZÉS

A négy, bolgárok lakta település közül kettő maradt meg evangélikusnak, mert a lakosság a 19. század folyamán támaszra talált: Oroszcsúron a szászok, Bolgárcsergeden viszont a protestáns földesurak támogatása szavatolta a lutheránus egyházközségek fennállását. Amíg Oroszcsúron a bolgárok átvették a szász öntudatot, és bár románul beszéltek, szászosan öltözködtek, és szászoknak vallották magukat a 20. század elején,⁹³ addig Bolgárcsergeden eljutottak egy újonnan felfedezett identitáshoz, amelynek alappillérei a bolgár éneklés, a románoktól való elkülönülési vágy, valamint az evangélikus hit voltak. A bolgár öntudatnak ez a reneszánsza a 19. század utolsó két évtizedére tehető, nem véletlenül bolgár etnográfusok, szláv filológusok, valamint történészek érdeklődtek az egyedülálló közösség iránt. A Romániához való csatolás megtörte ezt a lelkesedést a sajátos identitás iránt, és felgyorsította a románokkal való

88 Georg Adolf SCHULLER: *Die älteste Matrikel von Reußdörchen*. Kirchliche Blätter 17(1913). 209–210, 295.

89 KLIMA: *i. m.* 15–16.

90 TEUTSCH: *i. m.* 86.

91 Uo. 91, 99.

92 KLIMA: *i. m.* 16.

93 SCHULLER: *i. m.* 225.

azonosulást. Amikor Muşlea meglátogatta a falut, voltak már, akik „belefáradtak” bolgárságukba, és románokká váltak. A falu öregjei már ekkor sejtették, hogy az elkerülhetetlennek be kell következnie: „egyszer el kell jutnunk már valahová, mivelhogy sem románok, sem szászok, sem magyarok nem vagyunk”.⁹⁴ Ilyen körülmények között, 1945-ben, az elhurcolás és kisajátítás hírére a bolgárcsergediek bolgárságuk utolsó maradványát, lutheránus egyházukat is feladták, egészen ortodoxokká válva.

Az evangélikus bolgárok múltja nem csupán egy színes-bájós epizódja Erdély történelmének, hanem vallásos és nemzeti-ségi sajátosságaink eredménye. A bolgárok „reformációja” a szász falvakéhoz hasonlíthatott, felső rendeletre történt, a világi hatalom engedélyével.

Nem meglepő tehát, hogy a bolgárcsergediek számára a zsoltárok és a Biblia protestáns értelmezése ismeretlen volt. Szokásaikat, hagyományait szájról szájra, apáról fiúra örökölték át. A protestáns hitelvek terjesztésében az iskolai oktatás és az 1812-es zsoltárfordítás fontos szerephez jutottak, Bolgárcsergeden, amint láttuk, inkább az utóbbi. A bolgár falvak lelkészei és iskolamesterei, pár kivételtől eltekintve, nem a legjobban képzettek soraiból kerültek ki.⁹⁵

A román, illetve görögkeleti befolyás az egyházi életben a 19. század folyamán visszaszorult Bolgárcserged esetében. Oroszcsergőn a román életstílust a szász helyettesítette. Magyarárcsergeden eddigre a görögkatolikus ellenreformáció már felváltotta a protestantizmust. Bongárd ugyanezt élte át az ortodoxokkal, de a falu erőteljes elrománosodása egyben Nagyszeben népességi politikájának a kudarcát is jelentette.

A népcsoport létszáma és életkörülményei nem kedveztek egy öntudatos bolgár evangélikus értelmiségi réteg kialakulásának, így a lakosság a szászokat vagy a románokat követte. Az egyház támasza nem volt elegendő a megmaradáshoz, előbb-utóbb a felekezeti és nemzeti hovatartozás már ismert erdélyi mintára alakult át.

94 „Trebuie să se aleagă odată de noi: noi nu sântem nici Rumâni, nici Saşi, Nici Unguri.” MUŞLEA: *i. m.* 9.

95 Egyetlenegy bolgár személyről van tudomásunk, aki gimnáziumi iskoláztatásban részesült. Nagyenyeden kezdte tanulmányait, és Nagyszebenben folytatta 1711 és 1714 között: „Petrus Klein Csergödensis [...] Nazione bulgarus et primus suae gentis hic in Transilvania, qui literis navare coepit”. Rudolf BRIEBRECHER: *Mitteilungen aus der Nagyszebener (Hermannstädter) Gymnasialmatrikel. Programm des evangelischen Gymnasiums A. B. und der damit verbundenen Realschule zu Nagyszeben (Hermannstadt) für das Schuljahr 1910/1911.* Krafft, Nagyszeben, 1911. 71, 74.

BULGARIAN LUTHERAN CONGREGATIONS IN TRANSYLVANIA

Keywords: *Bulgarians, Lutherans, Transylvania, church history, assimilation, folklore*

An almost diminished community, subject to Hungarian and Saxon authorities, made the transition from its Slavonic identity to Romanian and German by remaining (almost completely) loyal to Lutheranism. This denomination became a strong component of the Bulgarian identity in Transylvania and its only tie to the past. The Lutheran Church Records depict the assimilation of an ethnic minority into two of the major ethnic groups in Transylvania from the 17th to the 20th century A. D.

COMUNITĂȚILE LUTERANE BULGARE DIN TRANSILVANIA

Cuvinte-cheie: *bulgari, luterani, Transylvania, istorie ecleziastică, asimilare, etnografie*

O comunitate aproape dispărută sub autoritatea maghiară și săsească, care și-a pierdut identitatea slavă în favoarea celei românești sau săsești, păstrându-și aproape până la capăt apartenența la luteranism. Luteranismul a constituit o componentă esențială a identității bulgarilor din Transilvania, devenind cu timpul singura verigă ce îi lega de trecutul lor. Arhivele bisericești oglindesc procesul asimilării bulgarilor în două etnii importante ale Transilvaniei începând cu secolul al XVII-lea și până la mijlocului secolului trecut.